Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 004

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

INNOVATSION JAMIYATDA TEXNOLOGIK RESURSLAR, MAZMUNLI ISHTIROK HAMDA IJTIMOIY INKLYUZIYA NISBATI

Maniyozov Murodjonovich Umidjon*

Farg‘ona davlat universiteti, mustaqil izlanuvchisi

✉ maniyozov@80gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada texnologik resursga kirish bilan undan mazmunli foydalanish o‘rtasidagi farq tahlil qilinadi. Imkoniyatlar yondashuvi raqamli inklyuziya masalalariga tatbiq etiladi. Kirish, o‘zlashtirish, ta’sir va e’tirof o‘zaro almashtirilmaydigan tarkiblar sifatida ajratiladi. Yagona qulaylik mezoni turli ehtiyojlarni yashirishi mumkinligi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar

texnologik resurs, mazmunli ishtirok, inklyuziya, real imkoniyat, raqamli tafovut, foydalanish sharti

DOI: 10.5281/zenodo.23533540

KIRISH

Biror texnologiyaning mavjudligi undan hamma foydalana olishini bildirmaydi. Foydalanish imkoniyati esa qarorga ta’sir qilish vakolatiga teng emas. Raqamli xizmatga kirgan shaxs ma’lumot yuborishi mumkin, biroq uning muammosi qanday talqin qilinayotgani yoki yakuniy qaror nimaga asoslanganini bilmasligi mumkin. Ushbu ehtimollar texnologik resurs, funksional foydalanish va mazmunli ishtirok orasidagi masofani tahlil qilish zaruratini ko‘rsatadi. Masofa faqat ulanish tezligi bilan o‘lchanmaydi.

ITUning 2025-yilgi hisobotida global raqamli rivojlanish ulanish va undan foydalanishdagi tafovutlar bilan birga yoritiladi [1]. Mazkur xalqaro material O‘zbekiston aholisi haqida bevosita statistik xulosa chiqarish uchun ishlatilmaydi. U faqat “texnologiya bor” va “imkoniyat teng” hukmlarini ajratishning dolzarbligini ko‘rsatadi. Sen va Nussbaumning imkoniyatlar yondashuvlari resursdan inson amalga oshira oladigan faoliyatga o‘tishdagi farqni falsafiy tahlil qilish uchun asos bo‘ladi [2] [3].

Maqolaning maqsadi inklyuziyani bir tizimga qo‘shilganlar soniga keltirmasdan, undan foydalanish, ma’no yaratish va qarorga ta’sir qilish munosabatlari orqali tushuntirishdir. Asosiy savol: teng texnik ta’minot qaysi shartlarda teng bo‘lmagan real imkoniyatlar bilan birga mavjud bo‘lishi mumkin? Tahlil inklyuziyani tayyor ideal holat deb emas, kirishdagi va foydalanishdagi to‘siqlarni aniqlash jarayoni sifatida qo‘yadi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Maqola konseptual tahlil, normativ qiyos va fikriy vaziyatlarni taqqoslashga asoslanadi. Manbalar texnologik kirish, inson imkoniyatlari va ishtirok jarayonlarini yoritishi sababli tanlandi. Tahlil birligi resursning mavjudligi bilan shaxsning o‘zi uchun muhim maqsadni amalga oshirishi orasidagi o‘tish. Bir xil

vositaga ega, biroq til, vaqt, ko‘nikma yoki yordam sharti turlicha bo‘lgan shaxslar haqidagi misollar shartli tuziladi; ular mavjud guruhlarni tavsiflamaydi.

OECDning ishtirok jarayonlariga doir yo‘riqnomasi maqsadni aniqlash, jarayonni tashkil etish va qayta aloqa masalalarini yoritadi [4]. UNCTADning 2025-yilgi hisoboti esa sun’iy intellekt va rivojlanishdagi inklyuziya mavzusini ko‘taradi [5]. Ushbu manbalar tayyor yagona o‘lchov sifatida olinmaydi. Maqolada statistik ma’lumotlar qayta tahlil qilinmagan, inklyuziya indeksi hisoblanmagan. Natijalar keyingi empirik tadqiqotda tekshiriladigan konseptual farqlardir.

NATIJALAR

Birinchi natija resurs va undan foydalanish shartining farqidir. Qurilma, internet yoki dasturga ega bo‘lish texnik shartdir; uning ishlashini anglash, kerakli vaqtda foydalanish va zarur yordam olish esa faoliyat shartlaridir. Ikki shaxsda bir xil qurilma bo‘lishi mazkur shartlar tengligini bildirmaydi. Shu sababli resurs taqsimotini baholash real imkoniyatni tekshirishning boshlanishi bo‘lishi mumkin, yakuni emas. Resursning foydaga aylanishi qanday vositachilar orqali sodir bo‘layotgani alohida o‘rganilishi kerak.

Ikkinchi natija foydalanish bilan ishtirokning ajratilishidir. Tizimning tayyor funksiyasini bajarish foydalanuvchilikni bildiradi. Muammoning ta’rifiga, yechimning shakliga yoki natijaning bahosiga ta’sir qilish esa ishtirokning boshqa darajasidir. Bu farq har bir xizmatda barcha qaror birgalikda qabul qilinishi shart degani emas. Muhim talab tizim foydalanuvchiga qanday vakolat berayotganini aniq aytishdir. Oddiy ma’lumot yig‘ishni “hamkorlikda yaratish” deb atash mazmunli ishtirok haqida dalilsiz tasavvur tug‘diradi.

Uchinchi natija inklyuziyaning individual moslashtirish bilan umumiy dizayn o‘rtasidagi munosabatidir. Ayrim ehtiyojlarni qo‘shimcha yordam orqali qondirish mumkin. Lekin tizimning asosiy shakli bir xil foydalanuvchi haqidagi taxminga qurilgan bo‘lsa, chetda qolish holati qayta yuzaga kelishi mumkin. Bu fikr konkret tizim nuqsoni haqidagi da’vo emas. Tahliliy savol shuki, yordam insonni o‘zgarmas tizimga moslayaptimi yoki tizimning qaysi taxmini qayta ko‘rilishi lozimligini ham ko‘rsatyaptimi?

To‘rtinchi natija alternativ yo‘lning qadridir. Raqamli kanal mavjudligi raqamli bo‘lmagan yo‘lni yo‘qotishni mantiqan talab qilmaydi. Faqat bitta kanal qoldirilgan fikriy vaziyatda foydalanishni bilmaslik yoki vaqtincha ulana olmaslik asosiy xizmatdan chetlanishga aylanishi mumkin. Biroq alternativ yo‘lning mavjudligi ham uning teng darajada ishlashini kafolatlamaydi. Shu sababli kanal soni emas, muhim vazifani amalda bajarish imkoniyati va qo‘shimcha yukning kimga tushishi tekshirilishi taklif etiladi.

Beshinchi natija e’tirof tarkibidir. Shaxs tizimga kirib, topshiriqni bajargan bo‘lishi mumkin, ammo uning tajribasi yechimning qayta ishlanishida hisobga olinmasa, ishtirokning mazmuni cheklanadi. Frickerning epistemik adolat tushunchasi tajriba egasining biluvchi sifatida tan olinishini muhokama qilishga yordam beradi [6]. Mazkur maqolada inklyuziya shaxsni tizimga joylashtirish emas, uning ehtiyoji va bilimi tizim ta’rifini o‘zgartira oladigan shartlar bilan bog‘liq deb talqin qilinadi.

Resursning real imkoniyatga aylanishida zarur shartlar bir-birini to‘liq qoplay olmaydi. Qurilma berish tushunarsiz til muammosini, tilni almashtirish esa vaqt yoki maxfiylik cheklovini o‘zi bartaraf etmaydi. Shuning uchun inklyuziya tahlilida to‘siqlar yig‘indisidan tashqari qaysi to‘siq faoliyatni butunlay to‘xtatayotgani ham aniqlanishi kerak. Bu kuzatuv texnik yordamni inkor etmaydi. U yordamning vazifaga mosligini tekshiradi: mavjud yordam aynan muhim to‘siqqa javob beryaptimi yoki foydalanishning boshqa, allaqachon ochiq jihatini yaxshilayaptimi?

Orlikowski yondashuvi texnologiyaning tashkiliy amaliyotdan ajralmasligini ko‘rsatadi [7]. Ushbu fikr inklyuziyaga tatbiq etilganda vositaga qo‘shilgan shaxs bilan vosita qoidasini shakllantirishda qatnashgan shaxs farqlanadi. Masalan, shaklga kiritilmagan muammoni yozish imkoni bo‘lmasa, texnik kirish mavjud bo‘lsa-da, tajribaning muhim qismi ifodalanmay qolishi mumkin. Bu holatni aniqlash uchun foydalanish muvaffaqiyati bilan muammoni to‘liq ifodalash imkoniyati alohida o‘rganiladi. Nazariy tahlil aynan shu ko‘rinmay qolgan farqqa e’tibor qaratadi.

1-jadval. Resursdan mazmunli ishtirokka o‘tishni tahlil qilish

Tarkib	Tekshirish obyekti	Yetarli bo‘lmagan belgi	Qo‘shimcha dalil
Kirish	Vosita va kanal mavjudligi	Qurilma berilgani	Vaqt, ulanish va qulay format
O‘zlashtirish	Vazifani anglab bajarish	Ro‘yxatdan o‘tish	Amaliy kuzatuv va yordam ehtiyoji
Mustaqillik	Maqsadni amalga oshirish erkinligi	Vazifa bir marta bajarilgani	Maxfiylik va takror foydalanish
Ta’sir	Qaror yoki yechimga hissa	Fikr yuborish imkoniyati	Fikrga javob va o‘zgarish tarixi
E’tirof	Tajribaning bilish manbai sifatida ko‘rilishi	Qoniqish savolnomasi	Muammo ta’rifidagi ishtirok izi

Inklyuziyaning vaqt davomiyligi ham bir martalik kirishdan farq qiladi. Shaxs dastlab yordam bilan vazifani bajargan bo‘lishi mumkin, biroq keyingi foydalanishda yordam mavjud bo‘lmasa, natija davom etmasligi mumkin. Shu sababli “foydalana oldi” hukmi qachon va qaysi yordam sharoitida kuzatilganini ko‘rsatishi kerak. Bir martalik namoyish real kundalik imkoniyatning yetarli dalili emas. Ayni paytda yordamga ehtiyoj mustaqillikning mutlaqo yo‘qligiga tenglashtirilmaydi; muhim savol yordam shaxsning tanlovini saqlagan holda foydalanishiga imkon berayotganidir.

MUHOKAMA

Inklyuziyaning keng talqini amaliy o‘lchashni murakkablashtiradi, degan e’tiroz asosli metodik savol tug‘diradi. Ammo murakkablikni bitta qulay ko‘rsatkich bilan yo‘qotish muammoning o‘zini hal qilmaydi. Tizimdan foydalanish soni, vazifani yakunlash va qarorga ta’sir qilish bir xil hodisa emas. Maqola ularni umumiy ballga majburan qo‘shish o‘rniga, alohida dalil qatlamlari sifatida qayd etishni taklif etadi. Bu yondashuv yakuniy bahoni avtomatik bermaydi, lekin nima o‘lchanayotganini aniqlashtiradi.

Shaxsning texnologiyadan foydalanmaslik tanlovi bilan foydalanolmasligi farqlanishi kerak. Birinchisi mazmunli alternativalar mavjud bo‘lsa avtonom qaror bo‘lishi mumkin; ikkinchisi esa imkoniyat cheklanishini anglatishi mumkin. Faqat ro‘yxatdan o‘tmaganlar soniga qarab har ikkisini bir toifaga kiritish noto‘g‘ri umumlashtirishga olib keladi. Empirik tadqiqotda sabablar alohida o‘rganilishi, o‘rganilmagan sabablar o‘rniga foydalanuvchi qiziqishi yoki qobiliyati haqida taxmin kiritilmasligi lozim.

UNESCOning AI etikasi tavsiyasi kamsitmaslik va inson qadr-qimmati bilan bog‘liq normativ doirani taqdim etadi [8]. Bu doiradan kelib chiqib, inklyuzivlik masalasida “kimga xizmat ko‘rsatildi?” bilan birga “kimga qo‘shimcha shart yuklandi?” savoli ham qo‘yilishi mumkin. Masalan, shaxs faqat yordamchiga shaxsiy ma’lumotini oshkor etish orqali xizmat ololsa, kirish mavjud bo‘lsa-da, maxfiylik va mustaqillik bo‘yicha yangi xarajat paydo bo‘ladi. Misolning vazifasi ushbu ziddiyatni ko‘rsatishdir.

Inklyuziyani faqat tizimga moslashish deb tushunish me’yoriy muammoni yashiradi. Shaxsga ko‘proq o‘rgatish ba’zan zarur, lekin tizimning o‘zi asossiz murakkab bo‘lsa, moslashish yukini faqat unga yuklash yetarli yechim emas. Qarshi tomondan, har bir individual afzallikni tizimning majburiy talabi deb qabul qilish ham asosli bo‘lmaydi. Tahlil ehtiyoj, afzallik va muhim faoliyat uchun zarur shartni farqlashi kerak. Ushbu farqlar tayyor universal ro‘yxat emas, ishtirokchilar bilan mazmuniy o‘rganishning predmetidir.

Taklif etilgan mezonlarga qarshi holat ham qidirilishi zarur. Masalan, qarorga bevosita ta’sir qilmagan shaxs xizmatdan to‘liq foydalangan va bunday ta’sirni o‘zi uchun muhim deb bilmagan bo‘lishi mumkin. Bunday holat ishtirokni barcha vazifada bir xil talab qilishning chegarasini ko‘rsatadi. Mazkur maqola shuning uchun mazmunli ishtirokni maksimal vakolat emas, muhim masalada oldindan tushunarli va amalda foydalaniladigan rol sifatida talqin qiladi. Qaysi masala muhimligi esa shaxs va faoliyat kontekstidan ajratib belgilanmaydi.

Keyingi empirik tadqiqotda foydalanuvchining vazifani bajarish yo‘li kuzatilishi mumkin: qayerda to‘xtadi, qanday yordam oldi, qancha marta qaytdi va nimani tushunmadi? Bunday ma’lumot sifatli suhbat bilan birlashtirilsa, tugmani bosish statistikasi ortidagi tajriba aniqlashadi. Maqola bu kuzatuv o‘tkazilganini da’vo qilmaydi. Shuningdek, qulaylikka oid foydalanuvchi bahosi tizimning barcha ijtimoiy oqibatini o‘lchamaydi; qaror vakolati va alternativaga kirish alohida ko‘rilishi kerak.

Taklif etilgan konseptual tuzilmaning chegarasi mezonlarning kontekstga bog‘liqligidadir. Ta’lim platformasi, ilmiy hamkorlik vositasi va maishiy xizmat bir xil ishtirokni talab qilmaydi. Shu sababli har bir vaziyatda muhim faoliyat, ta’sir doirasi va zarur yordam konkretlashtiriladi. O‘zbekiston bo‘yicha xulosa uchun aynan mahalliy foydalanuvchilar va foydalanish sharoitlari haqida dalil talab qilinadi; global hisobotlar bu ma’lumotning o‘rnini bosmaydi.

XULOSA

Texnologik resurs inklyuziyaning zarur tarkiblaridan biri bo‘lishi mumkin, biroq o‘zi mazmunli ishtirokni kafolatlamaydi. Kirish, o‘zlashtirish, ta’sir va e’tirof bir-biriga bog‘liq, lekin o‘zaro almashtirilmaydigan kategoriyalardir. Ularni

ajratish texnik ta’minotdan ijtimoiy tenglik haqida shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqarishni cheklaydi.

Maqolada inklyuziyani baholash uchun resursni sanashdan faoliyat shartlarini o‘rganishga o‘tish taklif qilindi. Mazkur yondashuv insonning muhim vazifani mustaqil yoki munosib yordam bilan bajarishi, alternativ yo‘lga ega bo‘lishi hamda tajribasini qarorga olib kirishi bilan tekshirilishi mumkin. Natijalar konseptual bo‘lib, ularning qo‘llanishi konkret muhitda empirik asoslashni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. ITU. (2025). Measuring Digital Development: Facts and Figures 2025. International Telecommunication Union. – p. 240-244
2. Sen, A. (1999). Development as Freedom. Oxford University Press.
3. Nussbaum, M. C. (2011). Creating Capabilities: The Human Development Approach. The Belknap Press of Harvard University Press. – p. 16-23. DOI: 10.2307/j.ctt2jbt31
4. OECD. (2022). OECD Guidelines for Citizen Participation Processes. OECD Publishing. – p. 11-24. DOI: 10.1787/f765caf6-en
5. UNCTAD. (2025). Technology and Innovation Report 2025: Inclusive Artificial Intelligence for Development. United Nations. – p. 631-650
6. Fricker, M. (2007). Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing. Oxford University Press. (-p. 98-105)
7. Orlikowski, W. J. (1992). The duality of technology: Rethinking the concept of technology in organizations. Organization Science, 3(3), 398–427. DOI: 10.1287/orsc.3.3.398
8. UNESCO. (2021). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. Adopted 23 November 2021.